

Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös-mlékbeszéde, 1872

A Pannonhalmán, a Főapátsági Könyvtár Kézirattárában őrzött, s a kutatók által mindez-ig fel nem tárt *Trefort-gyűjtemény* egyik érdekes darabja a most közreadott emlékbeszéd, amelynek fontosságát önértékén túlmenően az adja meg, hogy keletkezésének körülményei egyúttal Eötvös közvetlen utóéletének problémájára is felhívják a figyelmet.¹

A szöveg² 1872 januárjában készült, mégpedig megrendelésre: Trefort Lónyay Menyhért akadémiai elnök számára írta Eötvös József halálának első évfordulójára, az 1872. február 2-ára szervezett akadémiai ünnepségen elmondandó beszéd gyanánt. Trefort – amint azt az első bekezdésnek Eötvösre vonatkozó „akkori hivataltársam” kifejezése, Eötvösnek és a szónoknak körülbelül harminc évvel korábbra keltezett megismerkedése, valamint az a tény, hogy magáról harmadik személyben beszél, mutatják – behelyezkedett Lónyay szercpébe, nem életrajzi adalékokat szolgáltatató háttéranyagot akart számára készíteni, hanem „szabályos” emlékbeszédet írni helyette. Lónyay – akitől nyilván a felkérés származott – 1872. január 30-i levelében³ köszönettel nyugtazza ugyan a kapott szöveget, mindazonáltal azt kétszer is a „jegyzetcid” kifejezéssel illeti, vagyis elhárítja annak lehetőségét, hogy Trefort emlékbeszédét egészében átvegye.

Milyen Eötvös-képet szándékozott a régi barát, rokon és pályatárs az akadémiai hallgatóság elé tárni? A Trefort által megjelenített Eötvös vívódó személyiség, aki minden döntését önmagával és a külvilággal való konfrontáció után hozza meg, s akinek a magyar közélettel szemben elfoglalt viszonya mindvégig felemás, többértelmű, nem megnyugtató maradt. Már az első mondatot is ez a drámaiság jellemzi, melyben „[h]osszú szenvedések”-ről, „az 1861-es 65-ki országgyűlések küzdelmei”-ről, s „egy véres háború harcai”-ról esik szó. A továbbiakban Trefort Eötvös életének az 1841-es családi katasztrófa által való kettéosztottságát hangsúlyozza, s megemlíti – sőt, mondhatni, módszeresen elősorolja – azokat a személyes és politikai konfliktushelyzeteket, melyek Eötvös pályájának fordulópontjain felmerültek. Trefort alighanem úgy gondolta, hogy ha elmélyült értékelésre nincs is mód, legalább fel kell vetni ezen, Eötvös életművét alapvetően meghatározó sorsdöntő kérdéseket, egy olyan hivatalos emlékbeszédben, melynek célja éppen az életmű méltatása volna. E kritikus helyzetek és fordulópontok: az 1843-as megyei követi jelöltetésének kudarca; a centralista reformprogram Kossuth általi kisajátítása „az európai forradalom légében” 1848 március elején; „*kínos helyzetben*” remények és aggályok között” töltött miniszteri hónapjai 1848-ban; 1848-1850 közötti emigrációjának „kétségbeeső hangulata”, aggodalmai „a haza sorsa felett” és Batthyány Lajos pörét illetően; a hazatelepülés dilemmája 1850 végén, amikor is Eötvös „idegenkedett hazajönni”, félt az itthoni állapotoktól; az 1861-es országgyűlés, amely „undorral tölté el a politika iránt”; az 1867-es kormányalakítás, amikor „[c]sak hosszú lelki küzdelmek után szánta el magát” a hivatalra; s végül az 1870-es költségvetési vita, melynek során az ellenzék okvetetlenkedései „halálra kínozták”.

Ez a Trefort-mlékbeszéd fő tematikus-hangulati vonulata, ám forrásértéke ezen túlmenően több vonatkozásban is kiemelendő. Megtaláljuk benne a Sőtér István Eötvös-

¹ Jelzete: 10a H 1/1. A kézirat autográf, tíz négyrét hajtott ív terjedelmű. Köszönöm R. Várkonyi Ágnesnek a tájékoztatást a Trefort-hagyatékáról, a feltáráshoz nyújtott szíves segítséget pedig Ásványi Ilonának. A jelen tanulmány az OKTK A. 1454 /IV. számú, „Trefort Ágoston kéziratok hagyatékának feltárása” című kutatási program keretében készült.

² Lásd a 2. számú szöveget.

³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Levelestár. Lásd a 3. számú szöveget.

monográfiája által szélesebb olvasóközönség számára is közzétett Lónyay-adalékoknak, az Eötvös-család életéről bemutatott zsánerképeknek⁴ az eredeti forrását, és további adatokkal járul hozzá Eötvös emigrációs korszakának jobb megismeréséhez, főleg ami Eötvös lelkiállapotát, illetve a bajorországi tartózkodás mindennapjait illeti.

Lónyay emlékbeszéde elsősorban czekezt az életrajzi anekdotákat veszi át Treforttól: *A karthauzi* keletkezésére, az ercsi birtok csődjére, a Széchenyivel kötött fogadásra vonatkozó adalékokat. Ami az 1843-44-ben Pozsonyban Eötvössel együtt töltött időszakot illeti, Lónyaynak 1870. szeptember 27-én kelt, Eötvöshöz intézett levele⁵ azt mutatja, hogy ebben a tekintetben Lónyay nemcsak Trefort szövegére, hanem eleven, személyes élményekre is támaszkodhatott. A levelet az irodalom⁶ a Ferenczi Zoltán monográfiájában található kivonatban⁷ ismerte. Teljes szövege azért is érdekes, mert kiderül belőle, hogy az nem egyszerűen „külső adat”, „mely oly kedves képet nyújt”⁸ Eötvös családi életéről, hanem Lónyay vallomása a példakép (ahogy írja, „példány” képe) iránti érzelmeiről: az előtte álló minta követésének vágya egészen a versírásig elvitte. Ugyanolyan fontos volna többet tudni e szellemi kisugárzásról, mint ahogyan azokról a motívumokról is, melyek Lónyayt e levél írására készítették – egy szóval mindarról, ami viszonyukat 1867 után jellemezte.

Lónyay mint akadémiai elnök emlékbeszédének szövege e kapcsolat természetéről, a formális tisztelet hangján túl, szinte semmit nem árul el. A bevezetőben homályosan utal bizonyos igazságtalanságokra és méltatlanságokra, melyek az elhunytat érték, és a szintaktikai csúrés-csavarás nemigen tudja elfedni, hogy nem egyszerű dolog a méltatlanság tényéből a dicsőítésre, s ebből az elparentált személy megürcült helyének mielőbbi betöltendésére következtetni: „érezük, minő pótolhatlan hézag támadt utána, intve azokat, kik talán néha igazságtalanok, néha méltatlanok voltak irányában, hogy nem elég immár a holtat dicsőíteni, de az új nemzedéknek feladata a támadt hézagot nemcsak versenyben méltón betölteni”.⁹ Az emlékbeszéd vezérfonalául az ünnepi szónok nem Eötvös személyiségének bemutatását választotta, hanem szélesebb perspektívában, a reformkor nemzedékének összefüggésében láttatta Eötvös életművét, és kiegészítette a pályaképet rövid műismertetésekkel. Lónyay eközben mintegy megjutalmazta Trefortot az elvégzett munkájáért, több ízben megszólítva őt, az „ifjúkori hű barát”-ot, „aki egész életén át a legszorosabb baráti viszonyban maradt” Eötvössel¹⁰, „Trefort Ágoston[t], ki egész életén át hű társa volt Eötvösnek”¹¹ stb.

Ugyanakkor Lónyay semmit nem tárt fel azokból a fel nem oldódó konfliktusokból, melyek Eötvös pályáját végigkísérték. Elhatárolta magát Eötvös politikai törekvéseitől is, ami a reformer centralizmust illeti, és nem vállalt közösséget az *Uralkodó eszmék* pesszimista történetnézettel sem. *A falu jegyzőjéről* szólva azt tartotta érdemesnek megemlíteni, hogy ebben Eötvös „nagyon is élesen festé a megyei visszaéléseket, egy három kötetű regénybe szorítva össze mindazon eseteket, melyek talán évtizedek alatt az ország összes megyei hatóságainál fordulhattak volna elő. Akkori socialis politikai életünknek oly rajza az, minőt csak

⁴ Sőtér István: Eötvös József. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 109-110. (a továbbiakban: Sőtér)

⁵ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Levelestár. Lásd az 1. sz. szöveget.

⁶ Sőtér 109.

⁷ Ferenczi Zoltán: Bárá Eötvös József 1813-1871. Magyar történeti életrajzok. A Magyar Tudományos Akadémia segélyezésével kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Szerkeszti: Schönherr Gyula. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1903. 281. (a továbbiakban: Ferenczi)

⁸ Ferenczi 282.

⁹ Lónyay Menyhért, 'Elnök gróf Lónyay Menyhért beszéde'. In: Néhá Bárá Eötvös József akadémiai elnök emlékezete. A Magyar Tudományos Akadémia által saját dísztermében 1872. február 2-dik napján tartott gyász-ünnepély tárgyai. A Magyar Tudományos Akadémia évkönyvei XIII. kötetének VI. darabja. Pesten, Eggenberger Ferdinánd, 1872. (3-16.) 3. (a továbbiakban: Lónyay)

¹⁰ Lónyay 7.

¹¹ Lónyay 8.

költői műben várhatunk. Történelmünk nevezetes emléke.¹² Az *Uralkodó eszmék* politikai-elméleti felismeréseit pedig a kiegyezés korának boldog politikai jóllakottsága és civilizációs optimizmusa felől utasítja el: „Tagadhatatlan, hogy minden kornak vannak uralkodó eszméi, melyek századokon át irányt adnak, melyek egyideig a népekre ellenállhatatlan befolyást gyakorolnak; azonban a történet újabb korszakában az emberiség ellenállhatatlan hatalommal egy magasabb s minden kor eszméi felett álló irány után törekszik, melynek haladását ugyan egyes nagyobb események egy időre megakaszthatják, de feltartóztatni képtelenek nem lesznek, s ez a humanitás, a civilisatio s a közművelődés általános terjesztése. Boldog azon nemzet, mely ezen irányt idejében követi, s lépcsőzetesen érvényesíteni törekszik, azonban élénk érzettel bír történeti múltja iránt, kegyelettel ragaszkodva a természetéből fejlődött sajtóságos intézményeihez, a kor eszméinek rohamos valósítása végett nem nyúl romboló kézzel intézményeihez, s egyszerre oda nem dobja mind azt, a min állami s társadalmi szervezete nyugodott; az ily nemzet nem lesz kitéve nagyobb rázkodtatásoknak, vészcs küzdelmeknek, de képes lesz, bár átalakulva s természet szerint fejlődve, magát századokon át fentartani.”¹³

Szász Károly ódájában, a *Báró Eötvös József emlékeztetében*, amely ugyancsak a gyászünnepségen hangzott el, még egyértelműbben zavartalan-harmonikus Eötvösnek és a kiegyezés kori Magyarországnak a viszonya. Eötvös erről, és csakis erről a politikai berendezkedésről álmodott – sugallja –, s ily módon *Végrendeletének* óhajta „[e]szmáim győzedelmé”-ről bejeljesdettnek tekinthető:

„Nagy eszményét szerette ő a népben!
 Dicső jövőjét, melyről álmodott;
 Fejlődve, érve, szabadon, jóllétben,
 Új népet itt, hatalmast, gazdagot.
 Kinn a művelt nyugattal állva sorba,
 Benn gondolatban, szívben egybeforva,
 S egy vággytól égve: oh hon tégedet
 Olyan magasra tenni, mint lehet!

Szívének ez volt egyedüli vágya,
 Ez gondja nappal, álma éjszaka.
 – De nem virasztta, nem küzdött hiába,
 Megnyerte im, mit esdve kért maga:
 Márványszobor nincs sírjára emelve;
 Emlékjele: eszméi győzedelme;
 S melynek hűn áldozott egy életet,
 Hajt már a mag, a melyet elvetett!”¹⁴

Mi több: a költemény, amelynek szerzője csak a versformát tanulta el Arany János Széchenyi-ódájától, nemcsak hogy semmit nem érzékeltet a személyiség összetettségéből, hanem egészen abszurd módon azonosítja Eötvös személyét és munkásságát Magyarország ügyével, és Petőfihez hasonló népvészért csinál belőle, morbid eleggyé vegyítve az *Egy gondolat bánt engemet...* és a *Szeptember végén* látomásait:

„ő a honért élt! – él folyást művelük.
 Hatása által, él eszméiben.
 Az ő munkája, egyiké, hogy élünk,

¹² Lónyay 10.

¹³ Lónyay 11.

¹⁴ Szász Károly: 'Báró Eötvös József emlékeztetése'. In: Némethi Báró Eötvös József akadémiai elnök emlékeztetése. A Magyar Tudományos Akadémia által saját dísztermében 1872. február 2-dik napján tartott gyász-ünnepély tárgyai. A M. T. Akadémia évkönyvei XIII. kötetének VI. darabja. Pesten, Eggenberger Ferdinánd, 1872. (17-21.) 20. (a továbbiakban: Szász)

*Még halva is velünk érez hiven.
A szellemharczra, sírjából kikelve,
Fennhorádja zászlaját vezéri lelke;
S ha zendül majd a véggőzselmi dal:
Nevéhez kötve lesz a diadal!*¹⁵

Az 1872-es emlékünnepeket követően Trefort Ágoston egyszer szólalt meg az Akadémián Eötvösről, mégpedig 1883-ban, amikor kedvelt műfajában, „emlékbeszéd formájú értekezés”-ben¹⁶ beszélt Eötvös politikaelméleti fő művéről. Trefortnak *B. Eötvös József, „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra” című munkájáról* írott dolgozatát leginkább az emigráció korára vonatkozó adalékok miatt szoktuk idézni. Ugyanakkor e szövegnek határozott polemikus éle is van: Trefort látnivalón éppen az Eötvös körüli hallgatást kívánja megtörni, éppen azokhoz a fiatal politikusokhoz szól, akiknek számára Eötvös teoretikus életműve már nem jelent mércét és referenciát: „a magyar államtudomány s politikai nevelés érdekében akarok ma munkájáról szólni – írja – mert úgy találom, hogy e munka hátterbe szorítottatik, s a fiatal nemzedék, mely a munkából többet tanulhatna, mint bármilyen külföldi munkából, még nevéről is alig ismeri”¹⁷

A fentiek értelmében nem lehet nem gondolnunk arra, hogy Trefort, amikor arra figyelmeztet, hogy „[n]agy tévedés volna, ha azt hinnők, hogy e doctrinák túlhaladott álláspontot képeznek azért, mert mi állítólag túl vagyunk azon szellemi vagy politikai harcokon, melyekre e doctrinák vonatkoznak”¹⁸, akkor az 1872-ben megrendezett akadémiai megemlékezés szónokait is felelőssé teszi azért, mert akkori erőfeszítései ellenére Eötvös életművét a hivatalos tudománypolitika állásfoglalásával időszerűtlenné, a kor által meghaladottnak minősítették, és czáltal clősegítették, hogy az életmű, szerzője halálát követően, átmenetileg feladásba kerüljön.

Lónyay Menyhért leveleit betűhíven közlöm. A levelek korhú helyesírásának megőrzése ugyanis a szövegértést nem befolyásolja, és a közléshez emendáló szövegműveletekre sem volt szükség. Trefort kéziratáról azonban ugyancsak nem mondható el. Trefortnak nemcsak a helyesírása következtelen, hanem az ékezeteket és a központozó írásjeleket is gyakran elhagyja. Ha a hiányzó ékezet egyértelműen pótolható, például „benyomast”, „maganyban”, akkor sem a terjedelmet növelő emendáló apparátus, sem pedig az clvileg elképzelhető, de a Treforthoz hasonló stilsztikai kismesterek esetében modoros és nyomdatechnikailag nehezen kivitelezhető szögletes zárójelbe tett ékezet nem árul el többletinformációt a szövegről. Ha pedig az elhagyott ékezet nem állítható vissza egyértelműen – például „közgyulésin” – akkor az emendálás az ingadozó helyesírású szerzőnél egy ingadozó helyesírású korban csakis önkényes lehet. Ezért a kéziratot tehát az eredeti hangalak és tagolás megőrzése mellett minden tekintetben a mai helyesíráshoz igazítottam. Ennek igazolására még egy megjegyzést teszek: Trefort hagyatékának darabjait olvasva mindvégig az volt a benyomásom, hogy az a szerző, aki kéziratának átolvasása és tartalmi-stilisztikus átjavítása során a szöveg hanyag írásképpen nem változtat, az *rábizsa* a szerkesztőre, hogy clvégezzc azokat az egységsítő javításokat, melyek a sajtó alá adáshoz szükségesek.

¹⁵ Szász 21.

¹⁶ Közményi Ferenc: Trefort Ágoston életrajza. Trencsén, Skarnitzl X. Ferenc gyorsajtóján, 1889. 80.

¹⁷ Trefort Ágoston: *B. Eötvös József, „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra” című munkájáról. Értekezések a társadalmi tudományok köréből.* Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. VIII. kötet. Szerkesztette Pesty Frigyes. 5. Budapest, a M. T. Akadémia könyvkiadó-hivatala, 1883. 3. (a továbbiakban: Trefort)

¹⁸ Trefort 5.

Szövegek

1. Lónyay Menyhért – br. Eötvös Józsefnek, Bécs, 1870. szeptember 27.

Bécs 27 Septb. 870.

Tisztelt Barátom!

F. h. 24 dikéről kelt kedves soraid vettem, nőmmel együtt igen köszönjük rollunki szíves megemlékezésed.

Igazod van nints nagyobb áldás mint a családi élet boldogsága. Te is én is azon ritka szerencsések közzé tartozunk Kiket a gondviselés abban részesített.

Tudodé hogy azon boldog családi élet és nyugodt családi szeretet és egyetértés melyben Téged kedves nőddel 1843 és 1844 ben Pozsonyban együtt boldogoknak és megelégedetteknek láttalak, ébresztette bennem leginkább az ohajtást a családi élet után.

Azért én kértelék légy tanum az esküvőnél, gondolván cz áldást fog hozni házasságomra; hozott is kedves barátom, – s ezért kétszeresen örvendtettem volna ha Hozzád az czüst lakodalomnál szerencsém lehet.

Általában Neked sokkal tartozom, mint valamivel idősebb nállam, s már annyi dicsőséggel környezett ifjú ember 43-45dik éveiben igen üdvös hatással voltam [!] reám.

Hogy Pozsonyban pártfogásod alá vettél, megismertetve és belevonva szép családi életedbe sok haszontalanságtól eltartoztatál bizalmat öntöttél belém buzdításod által s helyesléseid által munkára ösztönöztél.

Kedves nőd ezen példánya a derék kedves, rendes, gondos, s méltán hozzá teszem bájos házi aszonynak szeretettette meg velem a házasságot[.]

Még most is örömmel emlékszem a Nekték <és> Serényi és Trefort társaságába tett sétákra, a kenyér, vaj és retekből álló uzsonnákra, a mulatságos és tréfás tarokpartiákra [!].

Hej be szép még emlékezni is az ifjú évekre.

Szélcs magyar országon, még Deák koromtól fogva Te voltál példány képem. Mint a mai napra ugy emlékszem azon időre, midőn megboldogult Atyád örömtől sugárzó arczal jött be Atyámhoz egy délután, hol Anyám s mi gyermekek együtt voltunk s olvasta fel egyikét azon genialis leveleknek, melyeket Te Parisból haza írtál.

A mint Atyád elment, mondá az Anyám be boldog nő Eötvösné hogy ily fia van.! s miután én mindenek felett szerettem volna hogy Anyám boldog legyen, – mindent elkövettem hogy Téged kövessék, verseket is próbáltam írni, de biz nem ment az: – de legalább ketőztetett erélyel kezdettem tanulni, a így Te még mielőtt ismertelek volna reám már mint gyermekekre nagy befolyást gyakoroltál.

Láthatod ezekből kedves barátom, mily jól esett volna nekem, Téged f. h. 20 dikán nállam látni, remélve hogy jelenléted nekünk szerencsét fog hozni.

Kaptad é első levelem, melyet Budán intéztem, s melybe a feljövételre megkértelek.?

Abbol hogy négy oldalra terjedő levelet írtam ösze láthatod hogy a közös ministerség több üres időt enged <még> ily level írásra.

Pár nap mulva reméllem lejöhettek Pestre, a kis unokát akarom látni s ha lehet falura indúlni, s akkor látni reméllek, addig is arra kérlek tartsd meg szíves baráti indulatodba az arra mindig büszkén emlékező,

őszinte tisztelő régi barátodat

Lónyay Menyhértet

2. Trefort Ágoston: Emlékbeszéd báró Eötvös József felett

Hosszú szenvedések után, melyeken hazánk 1848 óta keresztült – s az 1861- s 65-ki országgyűlések küzdélmői folytán, melyeket egy véres háború harcai félbeszakítottak – megalakult a második magyar minisztérium februárban 1867-ben. – E minisztériumban b. Eötvös József fogadta el a kultusz s közoktatás tárcáját. Ő vala az – ki mélyen beható eszével – nagy műveltségével – bölcsészeti láthatárával képviselte e minisztériumban az eszmék világát – a legmagasabb törekvéseket és szempontokat, s amennyire ellentétek ide s tova mutatkoztak, humánus kedélyénél fogva a közvetítő s engesztelő elem volt. – E férfiú, akkori hivataltársam,¹⁹ nagy tevékenysége közepett 1871-ki feb. 2-án az élők sorából a haza leírhatlan vesztéségre múlt ki. – Művei fogják neki a legbiztosabb emléket emelni – midőn felettte emlékbeszédet mondunk, nem tesszük azt, hogy emlékeztetést kortársai közt felfrissítsük – mert ő előttük elfelejthetetlen –; tesszük, hogy halála évnapján fájdalomunknak kifejezést adjunk, s ez által fájdalomunkat enyhítsük – én pedig, ki e szónoklatra vállalkoztam, a barátság és tisztelet adósságát iránta némi mértékben leróni óhajtom. –

Majdnem 30 évi, hogy közel álltam a megboldogulthoz,²⁰ és visszaemlékszem azon időre, midőn ő már állást s elismerést vívott ki magának az irodalomban – nyilvános életünkben fényes jövőt ígérő tehetségekhez számíttatott – élte azon szakát érte el, mely kettéválasztja életét, s élete két külön részének külön színczetet kölcsönöz. 1841-ben szeptember[ben] érte az Eötvös-családot az ismertes katasztrófa²¹ – melyről mondhatni, hogy vele Eötvös ifjúsága végződött, amint ő azt maga is állítja. Gyakran hallám Eötvöstől, hogy mémoires-ok alakjában ifjúságát e katasztrófaig le fogja írni. – Sajnálkozással hallottam, hogy ez csak terv maradt, hogy arra vonatkozó kéziratok nem találtattak halála után.²² Érdekes mű[vé] válhatott volna ez – mert Eötvös szellemi s kedélyi kifejlődésének történetét tartalmazta volna. – Feladatom kerete s természete nem engedi, hogy én akarhassam azt csak némiképp is pótolni. Nekem e helyen Eötvöst főleg mint íróat teljes virágzásában, s mint státusférfit emlegetnem kell. – Ifjúságából a fenn említett időszakig csak néhány vonást emlehetek ki – melyekben már a jövő híres férfiú rejlik. – Eötvös a budai várban 1813. szeptemb. 3-án született – gyermekségében igen eleven, csintalan és beszédes volt: tulajdonok, melyek a gyermekeknél a későbbi szellemi tehetségek előfutárai. Ily gyermekeknél korán szokták, s kell is a tanulást kezdeni – a tudnivágy igen nagy volt benne – szeretett tanulni, s könnyen fogott fel, s könnyen tanult. Hétéves korában szenvedélyesen olvasta Schiller munkáit – csinált irodalmi tervekkel, s írói dicsőségről ábrándozott. 13-ik éves korában már az Univerzitásra jött Pestre – addigi idejét tölté Budán, hol a nyilvános iskolába járt, s Ercsiban, hol nagyatya, b. Lilien²³ lakott, hol a dicsőült tetemei most pihennek. –

Egyetemi idejére szeretettel emlékezett vissza, mert ez időben viszonyai kedvezők – egészsége jó, s kedélye nagyon derült volt. Habár az ifjúság élvezeteiben s mulatságaiban –

¹⁹ Lónyay nevében beszél, aki 1871. május 17-től a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt.

²⁰ Lónyay beszédében utal arra, hogy az 1843/44-es országgyűlésen ismerkedett meg Eötvössel: „Az országgyűlésre Eötvös is megjelent s elfoglalta helyét a főrendi házban. Ezen másfél évig tartó országgyűlés hozott engem, mint Bercegh vármegye ifjú követét, közelebb viszonyba Eötvöshöz, s az őszinte tisztelettel párosult barátság, melyet irányában érzék, állandó s változatlan maradt 28 éven keresztül.” Lónyay 8.

²¹ Apja, ifj. br. Eötvös Ignác tárnokmester lemondott hivataláról, és az ercsi birtok csődbe ment.

²² Ilyen kézirat mindmáig nem ismeretes.

²³ „Lilien József (1753-1828) osztrák lovaskapitány. Westfáliából származott Magyarországra. Nőül vette Gróf Szapáry Juliannát, akival az ercsi birtokot nyerte. 1805-ben magyarországi honosságot szerzett”. Környei Elek: Eötvös József Ercsiben. István Király Múzeum közleményei. Szerkeszti Fitz Jenő. B. sorozat 19. szám. Székesfehérvár, Fejér Megyei Helytörténeti Munkaközösség, 1959. 43., 3. sz. j. (a továbbiakban: Környei)

temperamentumánál fogva – nagymértékben részt vett, a materiális élvezetek őt soha nem elégitették ki, nemes természete nem volt aszserint alkotva: keresett a tanulásban, az irodalomban és szelleműs barátok társaságában magasabb élvezeteket. Barátjai közt akkor a képzeletűs, élces sőt excentrikus, korán elhunyt b. Palocsay Tivadar és a komoly s nemes célokra törekű Szalay László az első helyet foglalták el. A barátság e dualizmusában híven tükrözik vissza – Eöt. kedélyének akkori hangulata. – Szokás szerint a jurátus s megyei aljegyzői pályát²⁴ átfűtván Bécsben, hol atyja akkor alkancellár volt – a magyar udvari kancellariánál mint fogalmazógyakornok, később mint t. fogalmazó²⁵ alkalmaztatott. – E foglalatosságok azonban nem feleltek meg hajlamainak. Tanulmányai kiegészítésére a nagyvilágot akarta látni – s 1836[-ban] nagyobb útnak indult az európai nyugodt felé. Bejárta Svájcot – Francia-s Angol-, Németországot, s egyévi távollét után, 37-ben nyáron sok ismerettel meggazdagodva hazatért. [A] magával hozott anyagot egy *Svájci utazás* címe alatt írandó munkában akarta feldolgozni. – E mű félig regény, félig útleírás akart lenni. A párizsi szociális állapotok azonban mély benyomást tettek reá – s a falusi magányban Borsod megyében, Sályon, hol sokat időzött,²⁶ fantáziája s a reflexió, melyhez már első fiatalságában nagy hajlama volna – e tervezett műből *A karthauzi*-t alkotta. – E mű, melyet mindenki ismer, ki a magyar irodalommal foglalkozik, kitűnő állást a magyar irodalomban biztosított neki. A szellemi processzus, mely e művet szülte, a nyilvános élet, melyben a 40-ki országgyűlésen s Borsod megye közgyűlésein részt vett – a praktikus kérdések, melyek megoldásával az irodalomban foglalkozott, ú. m. a fogházügy, a zsidó emancipáció, a szegénység ügye megérlelték őt olyannak – aminőt őt az Eötvös-családot 1841[-ben] ért katasztrófa találta. Kifejlődött jellem – erős akarat, az élet harcaival megküzdni képes, érett ész s alapos tudomány, tulajdonok, melyek őt a legmagasabb állások betöltésére képessé tették, s neki fényes jövőt biztosítottak. –

Ha Eötvös életét több szakaszra osztjuk, s főleg a külsőségekre súlyt fektetünk – az első szakaszt *A karthauzi* megjelenésére fejezhetjük be – mely munka a magyar irodalomban rendkívüli szenzációt tett, s írói reputációját megalapította, de ha a kedély, a jellem s az összes szellemi kifejlődésnek több fontosságot tulajdonítunk – úgy azon családi katasztrófa, mely őt 1841-ben szeptemberben érte, s mellyel fiatalsága végződött, s az érettebb férfikor nagy küzdelmeivel s törekvéseivel kezdődött, oly pontot képez életében, mely azt tulajdonképpen két külön színczettel bíró részre osztja fel. –²⁷

Eötvös e családi hajótörésből saját részére mit sem mentett meg – könyvcivel s néhány bútordarabbal, mely sajátja volt, a budai váról, atyja lakásáról barátjához, Treforthoz, ki Pesten, az akkori Wodianer-házban, Emmerling²⁸ szomszédtságában lakott – költözködött át.²⁹ – Eötvös a sors e csapását, mely őt váratlanul érte, bölcs rezignációval vette, akik azon-

²⁴ Jurátuskoráról nincs adat. Aljegyzőként Fejér megyében tevékenykedett, 1833. július 5-től 1835. április 24-ig. Környei 13-14.

²⁵ Eötvös gr. Reviczky Ádám mellett volt tiszteletbeli fogalmazó 1836 elejétől. Környei 17.

²⁶ Eötvös József nagyapjának, id. br. Eötvös Ignácnak halála (1838. június 12.) után költözött Sályra, ahol 1839-ig élt.

²⁷ A bekezdés a kéziratban át van húzva.

²⁸ Emmerling Károly (1799-1866) szállodásról lehet szó.

²⁹ Miért kellett Eötvösnek elhagynia a budai lakást, ha az *ersei* birtok ment csődbe? Trefort nem tesz említést a budai lakásban történt jelenetről, melyet Pulszky így ír le: „[Szorult anyagi helyzetében] Eötvös [ti. ifj. Ignác] fiaival s az öreg Ullmannal közölte zavarát; az ügyes bankár azt tanácsolta, hogy a törvényengedte minden fűrfang fölhasználásával s a birtokviszonyok összezavarásával oly állapot állítassék elé, mely időt engedjen az adósoknak [...]. Pepinek [ti. Eötvös Józsefnek] egyenes jelleme fölhaborodott e tervén, mit Ullmann észrevéve, e szavakkal fordult feléje: »Az ifjú báró pirul! Az ifjú báró szűgyenli magát! Az ifjú bárónak nem lesz soha pénze!« s ő csakugyan az napon lemondott minden várható örökségéről, nem akart részt ven[ni] a fűrfangos eljárásokban, elvitte könyveit s egy támlásszékét, s elhagyta atyai házáat. Treforthoz költözött át, régi jó barátjához, s ennél élt szerényen más-

ban közelebb álltak hozzá, ismerték a mély fájdalmat, melyet nem saját érdekei, de családja bajai miatt érezett – mely azonban se szelleme erejét, se kedélye rugékonyságát nem paralizálta. Ezen új egzisztenciájának első éve sok tekintetben döntő volt további életére. Mint tagja azon országos deputációnak, mely a büntető törvénykönyv s eljárás kidolgozására ki volt küldve, új, igen alapos és sokoldalú tanulmányokat tett, főleg a jogtudomány mezején – röpiratot írt a Kossuth-Széchenyi-féle vitáról – kidolgozta a tervet [A] *falú jegyzőjé*-hez és 1842-ki szeptemberben házasodott meg. – Egy kis utazás után, melyet Felső-Olaszországban tett, hazatérve – igen intim családi életet élt, de amellet folyvást dolgozott – mert neki a munka nemcsak élvezet volt, hanem szükségesség, mely nélkül élni sem tudott. Kezdette [A] *falú jegyzőjé*-t írni – történelmi tanulmányokat csinált egy nagy munka számára, mellyel irodalmi tevékenységet betetejezni akarta, a keresztény civilizáció fejlődéséről, de melynek kivitelében politikai tevékenysége s végre a halál megakadályoztatta, melyhez igen sok becses materiált állított össze – s készült az 1843[-i] országgyűlésre, melyen mint megyei követ óhajtott volna megjelenni, de annak nem választatván meg³⁰ a főrendi táblánál vett részt. Természeténél s politikai műveltségénél fogva reformer lévén a városi kérdés, azaz a sz. k. városok képviselte az országgyűlésen egész figyelmét vette igénybe – mert hitte, hogy ha a városi clemnek kellő súlya lesz az országgyűlésen – a városi követek a liberális megyékhez csatlakozván, a reformkérdések minden megrázkództatás nélkül békésen meg fognak oldatni. – Kik akkor Pozsonyban voltak, s Eötvöst ismerték, meg fognak emlékezni az Eötvös-család példányul szolgáltató életére. – Pozsony az országgyűlés dacára is kisváros lévén, hol az ember, főleg oly pozícióban, mint Eötvösnek volt, nem tűnhetett el, s nem kerülhetette ki, hogy ne foglalkozzanak vele – Eötvös életmódja sok beszéd tárgya volt. – Eötvösök nem vegyültek a társasági életbe – délelőtt, ha ülés nem volt, Eötvös otthon dolgozott – fiatal neje zongorázott, olvasott, kézimunkákkal foglalkozott, a szép tavaszi s nyári napokat a pozsonyi híres hegyek közt töltötték, s este egy kis baráti kör gyülekezett náluk – hol a napi csemények s a napirenden levő politikai kérdések – irodalmi tárgyak lettek megbeszélve, mihez némelykor *pour varier les plaisirs*³¹ egy kis tarokkparti csatlakozott. Nyáron 44-ben, midőn Szalay a *Pesti Hírlap* szerkesztőségét átvette – kezdette meg Eötvös cikkei a parlamentarizmusról – s azzal kezdte meg egynehány barátjával a vitát a megyei omnipotencia ellen s a felelős kormány elkerülhetlen szüksége mellett. *Mai viszonyok közt alig tudjuk felfogni, menyi elszántság s bátorság szükséges volt e vita megkezdésére* – de Eötvös kedélyének egyik kitérő vonása volt az erkölcsi s politikai bátorság. Ezt tanúsítja egész politikai működése 1844-től haláláig. – Elfoglaltsággal, káros előítéletekkel szembeállni – mindig kész volt, de finom tapintata mellett abban is mértéket tudott tartani. Eötvös meg volt győződve, hogy tanai győzni fognak; de e tanokat nem ő, s nem is békés időben, de Kossuth az európai forradalom légében formulázta³² – Eötvös kezdettől fogva reflektált arra, hogy bizonyos ügyek a Monarchia

fél évig. Pulszky Ferenc: Életem és korom I-II. Sajró alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta: Oltványi Ambrus. Magyar századok. Szerkeszti Tolnai Gábor. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1958. I. 183.

³⁰ A „mint megyei” szavaktól eddig a kéziratban áthúzva.

³¹ A változatosság kedvéért (fr.).

³² Trefort feltehetően Kossuth 1848. március 3-i felirati javaslatára gondol, amely a párizsi forradalom hírének megérkezése után „hangsúlyozottan az egész birodalom számára követeli az alkotmányosságot, lesögezi, hogy népszerű kormányzás nélkül rombadól a monarchia, melyet pedig számos veszély fenyeget. Lényegében pedig összefoglalja az ellenzék egész programját, s annak azonnali megvalósítását szorgalmazza” Gergely András: Közép-Európa és liberálisai 1848-ban. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. 1995. 29. (a továbbiakban: Gergely) A felirati javaslat szövege: Kossuth Lajos 1848/49-ben. I. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. S. a. r., bev. tan. Barta István. Fontes historiae Hungariae aevi recentioris. Kossuth Lajos összes munkái. XI. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951. 619-628.

többi országaival közösek. S hogy azok közös kezeléséről, alkotmányos úton, gondoskodni kell – de e kérdést saját útján diszkutálni nem volt lehetséges. –

Eötvös 44-ben ősszel a pozsonyi országgyűlést elhagyta, ottlétét meddőnek tartván, *az 1848-ki időszakig – folyvást Pesten lakott* – a nyarat a Krisztinavárosban vagy a Svábhegyen töltvén – mert a budai hegyek iránt különös előszeretettel viseltetett, s már akkor a Svábhegyen telket szerzett, melyen későbbben villáját építette fel: a természet szépségei iránt általában nagyon fogékony volt. – Ez időben Eötvös rendkívüli munkásságot fejtett ki – akkor jelent meg *A falu jegyzője* – történelmi regénye, *Magyarország 1514-ben*, számtalan *politikai cikk*, s e tevékenység közepett nejével s gyermekével csendes, kedélyes, megelégedett házi életet élt. Ily viszonyok közt találták őt Pesten az 1848-ki események, melyek által éppen nem volt meglepetve, hiszen egy pár évvel előtt *gf Széchenyi Istvánnal* 100 aranyban fogadott, hogy Lajos Fülöp trónjáról 1847 végéig bukni fog. – E fogadást ugyan elveszté, s a 100 # a grófnak megfizette, de *nyolc héttel* később véleménye igazolva lett. Látván azon új fordulatot, mely[et] dolgaink a pozsonyi országgyűlésen vettek, 48-ban márciusban Pozsonyba ment fel, s csak mint közoktatási miniszter tért vissza. – Az 1848-ki nyarat mint miniszter *kínos helyzetben* remények s aggályok közt tölté – ő, Batthyány-, Deák- s Klauzálal óhajtották a kigyengülést s kibékülést Ausztriával, de látta, hogy a nevekdedő reakció és a közeledő forradalom e tekintetbeni reményeit könnyen meghiúsítandja. *Kezdetől fogva el volt tökéve, hogy ő a forradalomban részt nem fog venni* – nem idegi gyengesége miatt, mint Pulszky állítja³³ – de mert tisztán látta, hogy a magyar felkelés nem sikerülhet, s okvetlenül az orosz intervencióval fog végződni. Miután miniszteri tárcáját letette,³⁴ nézte a dolgok fejlődését – míg Lamberg meggyilkoltatása a kibékülés minden reményeinek végét nem vetett. Utána való nap – tudván, hogy Batthyány is eltávozott, s Bécsbe ment, elhagyta Pestet, hova csak 1850-ben novemberben tért vissza. Eötvös külföldön nem szűnt meg a haza sorsa felett aggódni – gyakran kecségbecső hangulatban volt, sem a családi körben, sem a munkában elegendő vigaszt nem tudott találni. De Eötvös ezen időszaka sem volt elveszve a hazai míveltség ügyére nézve. – Az események elég anyagot nyújtottak Eötvösnek a reflexióra – de ő azon természetek s tehetségek egyike volt, amelyek a reflexiónál nem maradnak, a produkció ösztöne nála nagyon élénk volt. Ő látta, mily hamis útra terelte a francia forradalom s azzal kapcsolt tanok az európai népeket, s akarta a magyar nemzet számára az első francia forradalom történetét írni, nem Thiers vagy Mignet modorában,³⁵ de akként, hogy a magyar nemzet a francia forradalom történetéből absztrahálhassa magának azon egészséges tanokat, melyek egyedül az európai népeket biztos s állandó szabadsághoz vezetheték.³⁶ – Münchenben, hol az 1848/9-ki telet töltötte, az ottani igen kitűnő egyetemi könyvtár segítségével e célra tanulmányokat tett. A nyarat Salzburg mellett a gyönyörű aigeni parkban egy kis egyszerű, szerény nyári lakban töltötte – szándéka volt a magával hozott anyagot feldolgozni. De azon események, melyek a világon katasztrófával végződtek, s különösen Batthyány helyzete is, ki

³³ Az ismeretes adalékot 1872 clején Trefort már olvashatta: Pulszky Ferenc: Báró Eötvös József. In: Babérlombok Báró Eötvös József műveiből. Füzte mély hálája s hódolata elmékeül: Vachott Sándorné, Pest, Heckenast Gusztáv, 1871. XXIX.

³⁴ Eötvös távozása előtt formálisan nem mondott le.

³⁵ Adolphe Thiers: Histoire de la Révolution française című művének második, François-Auguste Mignet: Histoire de la Révolution française, depuis 1789 jusqu'en 1814 című munkájának hetedik, egyaránt Brüsszelben 1838-ban megjelent kiadása megvolt Eötvösnek. Eötvös József könyvtára – Die Bibliothek von Joseph Eötvös. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta, a mutatókat készítette: Gángó Gábor. Budapest, Argumentum, 1995. 182., 250. E két mérsékelt-liberális szemléletű, oknyomozó összefoglalásból Thiers hatása érződik jobban Eötvös kéziratos tanulmányán. (L. a következő jegyzetet.)

³⁶ E törekvésből az elkészült kézirat meglehetősen keveset tükröz: Eötvös József: A francia forradalom története. Szöveggyondozás, a bevezető tanulmány és jegyzetek: Gángó Gábor. Magyar ritkaságok. Sorozatszerkesztő: Szalai Anna. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1990.

fogságban ült, s kinek érdekében Eötvös Bécsbe[n] is volt, s Batthyány miniszterségéről, melynek egyik törekvése volt a differenciákat Ausztriával kiegyenlíteni – illetékes helyen emlékiratot is nyújtott be³⁷ – őt igen bús hangulatba hozták, s gyakran – mi nála előbb igen ritkán fordult elő – az írásra is képtelenné tették. Akkor nagy sétákat tett jobbra-balra az aigeni parktól, a Geisberg³⁸ csúcsa felé, s reflektált nemcsak az események felett, hanem azon eszmék és érzelmek felett [is], melyek az eseményeket szülik. E reflexiók átalakíták tervét, s a francia forradalom történetéből lett a nagy munka a XIX. század uralkodó eszméiről. – Eötvös e nyarat Salzburg bájoló vidéke s jó levegője dacára igen ideges állapotban töltötte, s csak ritkán, nagyobb exkurzióknál, melyeket barátival Berchtesgadenba – Halleinba – a Finchba tett, sikerült őt egynéhány órára felvidíteni. Október kezdetén hidegre fordulván az idő – a gyermekekkel a nyári lakban nem lehetett tovább maradni, s miután azok, kik a forradalomban részt nem vettek, a reakció ocsmány gazdaságának [!] tanúi nem akartak lenni – téli lakásról kellett gondoskodni, s az Eötvös-család eltökölte magát, a telet ismét Münchenben tölteni. – 1849-ki október 6-án indult el Salzburgból, s másnap mit sem gyanítva egy kis városkában Wasserburg s München közt, hol a bérkocsis etetett – mert akkor Salzburgból Münchenbe még két napig kellett bérkocsissal utazni – vette kezébe egy kis újság lapot, mely közölte azon borzasztó dolgokat, melyek színhelye Pest volt –³⁹

Ki tudná azon borzasztó benyomást leírni?!

A magyar felkelésnek tragikus vége még inkább serkentette arra, hogy a politikai eszmék rektifikációjára dolgozzon. – Az 1850-ki nyarat Tutzingba[n] a Stahrenbergi tó⁴⁰ partján töltötte – s egyszer Svájcba kirándult Szalay barátja látogatására – de annak dacára ez évben ősszel az *Uralkodó eszmék* első kötete a sajtó alá készült el. – Eötvösnek szándéka volt még tovább a külföldön maradni, de a porosz-osztrák viszály oly fordulatot vett, hogy háborútól félni lehetett, pesti barátjainak sürgős kérésére késő ősszel 50-ben tért vissza. –

*

Eötvös idegenkedett hazajönni – félt azon szomorú benyomásoktól, melyeket az akkori állapotok reá fognak tenni, de miután azokon túlvolt, jólesett neki itthon lenni. Az első években a telet Fejér megyében, Velencén, hol szülei laktak,⁴¹ a nyarakat svábhgyi villájában töltötte. Természetek, mint Eötvös, minden konjunktúrák közt tudják az emberiséget s a hazát szolgálni: a magyar kultúrát előbbre vinni a tudomány s irodalom mezején – ez volt feladata – s e tekintetben a következő 10 évben az 1861-ki országgyűlésig rendkívül sokat tett. Befejzte munkáját az uralkodó eszméről – írta *A nővérek* című regényét, több elbeszélést s több nagyobb röpiratot politikai állapotainkról magyar s német nyelven, több emlékbeszédet. Praktikus téren is el volt foglalva – Békés megye[i], Sztornyai birtokán gazdálkodott, hol s a környéken szeretetre méltósága és humanitása által a közszeretetet s -tiszteletet nyerte meg. Ő szerette az Alföldet, és szépségeit, a napnyugtát, a végtelen láthatárt, mely az óccánra

³⁷ Eötvös 1849. március 19-i kelettel levelet (amint tanúvallomásában később fogalmazott: „írással felvilágosítást”) küldött Gróf Thun-Hohenstein müncheni osztrák követnek keresztül a bécsi minisztériumhoz. Továbbá valóban járt ez ügyben Bécsben, ahol 1849. május 1-jén tanúként kihallgatták Batthyány Lajos pörében. A dokumentumok: Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre I-II. Írta, összegyűjtötte és szerkesztette: Károlyi Árpád. *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. Hivatalos iratok és levelek.* Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1932. II. 238-241., 301-305. és Károlyi Árpád: Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre című munkája alapján válogatta, a szöveg-gondozást végezte, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: Urbán Aladár: Batthyány Lajos gróf főbenjáró pöre. Budapest, Európa-Batthyány Lajos Társaság, 1991. 155-157., 174-177.

³⁸ Gaisberg: 1288 m; Salzburgtól keletre.

³⁹ Gr. Batthyány Lajos kivégzéséről van szó.

⁴⁰ Starnberger See – Münchentől délre.

⁴¹ Atyja 1851. augusztus 21-én halt meg.

emlékeztetett – úgy tudta élvezni, mint a hegyes vidékek másnemű szépségeit. Órákig sétált a szántóföldök közt, észlelte a vegetáció fejlődését, ha béresekkel, napszámosokkal, földművelőkkel a szomszédból találkozott, kedélyesen beszélgetett velük – aztán gondolatokba merült, s ónnal jegyzetett kis promemoria-féle könyvecskébe.⁴² Ily szokások mellett a nép, s annak élete nem volt előtte ismeretlen – ő nem látta a népbe[n] se minden jónak, minden erénynek inkarnációját – mint sok teoretikus, ki városban élve csak messziről látja a népet – de sem azon rossz szellemet, mely csak más tulajdona után vágyódik. ő ismerte különösen a magyar nép jó s rossz tulajdonait, s a jókat emelni, s a rosszakat paralizálni óhajtotta az iskola s a nevelés által.

A 61-ki országgyűlés Eötvös[t] jó erőben s hangulatban találta; – habár igen gyakran állítá, hogy nem született a politikára, hogy sokkal nagyobb szolgálatot tehetett volna az országnak, ha sohase elegyedik a politikába – mégis nélkülözte⁴³ a nyilvános életet – s 61-ben a szabad mozgalom, harcaival, felhevüléscével őt felvillanyozta, kezdetben reménylette is, hogy az országgyűlésnek eredménye lehet.

De azon éretlenség, mely 61-ben országszerte mutatkozott, s az országgyűlést meddővé tette – ismét undorral tölté el a politika iránt. Egészsége is romlani kezdett, vidámsága s jókedve is gyérebben mutatkozott – fürdőkhöz is kellett minden évben folyamodni – annak dacára, ha valami nemes törekvést előmozdítani – valami bajon segíteni kellett, Eötvös mindig talpon volt. Úgy 63-ban az ínség idejében nagyon tevékeny volt, hogy ő a szenvedő nép számára pénzt s munkát szerezhessen⁴⁴ – s e tevékenység felébresztette benne újra a kedvet a politikához is. 64- s 65-ben a magyar kérdés megoldásáról számos cikket írt német s magyar lapokban. Miután a centralisztikus politika hajótörést szenvedett, decemberben 65-ben hívatott össze az országgyűlés. –

Összes tevékenysége – megrongált egészsége dacára – arra volt irányozva, hogy a kiegyenlítés létrejöhhessen, s az alkotmányos, törvényes állapot helyreállíassék. Csak hosszú lelki küzdelmek után szánta el magát a közoktatás[i] s kultuszminisztérium tárcája elfogadására – de miután elfogadta, egész erejét annak szentelte. Nagy tervei voltak, melyeket e téren keresztül akart vinni, mert előtte a magyar kultúra kérdése Magyarország fennállásának kérdése volt.⁴⁵ Hivatalos óráin s foglalatosságain kívül minden tanulmányai s olvasmányai a közoktatás s a vallás, s egyházi kérdések megoldása körül forogtak. – Magánéletében azon idő-

⁴² E noteszek mindmáig fennmaradtak: jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában találhatók, K 780/I-XI. jelzet alatt.

⁴³ Azaz: hiányzott neki.

⁴⁴ Falk Miksától tudjuk, hogy Eötvös 1863-ban látogatást tett Schmerlingnél „az alföldi ínség ügyében”. Falk Miksa: Bárány Eötvös József életéből. In: Falk Miksa: Kor- és jellemrajzok. S. a. r. Falk Ernő, bevezető Wekerle Sándor. Budapest, Révai Testvérek, 1903. 222. Csáthi Lajoshoz írott 1864. április 30-i leveléhez mellékelve Eötvös 100 forintot küldött az örkényi szűkölködőknek egy Svájból kapott jelentősebb összegből. Eötvös József: Levelék. Szerkesztette, fordította, az előszót és a jegyzeteket írta: Oltványi Ambrus. Eötvös József művei. Szerkesztő bizottság: Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sőtér István, Wéber Antal. Budapest, Magyar Helikon, 1975. 373. A királyi dicséretet tanúsító okirat, melyet az árvíz idején kifejtett tevékenységéért kapott Eötvös, az MTA Könyvtárának kéziratárában megvan (Ms 10.221/z), de részletekbe az irat nem bocsátkozik. Gr. Pálffy Mór helytartó értesíti Eötvöst mint akadémiai alelnököt 1864. december 18-án, hogy a király az évi december 9-i határozmányában megdicséri Eötvöst az aszály körüli buzgólkodásáért, s ezt a főkanclárón keresztül (aki ugyanazon hó 13-án 21.684. sz. alatt értesíti Pálffy) tudomására hozza.

⁴⁵ Deák Ágnes talál rá e gondolat egyik lelőhelyére a Naplójegyzetek – gondolatok Lukinich Imre-féle kiadásában: Deák Ágnes: „A magyar nemzet jövője cultura kérdése”. Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója (1850-1868). In: Acta 1990/1-2. (7-27.) 17. Az Eötvös-idézet: Eötvös József: Naplójegyzetek – gondolatok 1864-1868. Közzéteszi, bevezetővel, jegyzetekkel ellátta: Lukinich Imre, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1941. 161. Trefort bizonyára nem a kéziratot olvasta: csupán visszaleltározta Eötvös e bevallott többször is hangoztatott szentenciájára.

ben két nagy öröm érte – a legidősebb leánya 68-, a második 70-ben igen szerencsés viszonyok közt fér[j]hez ment.⁴⁶ Az egyetlen mulatság, melyet magának engedett, s ezt is még hivatalos teendőkkal kötötte össze, mert útközben iskolákat látogatott, vagy új intézetek felállítására tárgyalásokat indított meg – leányaihoz tett exkurziók voltak. Idősebb leánya két kis fiában⁴⁷ is nagy öröme volt – ő gyermekeket általában szeretett. – Fiának kifejlődésével is nagyon meg volt elégedve, s nagy megnyugtatóra szolgált, hogy fiának a politikához hajlama nem volt, s hogy egészen szentelé magát a komoly tudományoknak. –

Visszaemlékezünk mindnyájan az 1870-ki hosszadalmas bűdzs-vitákra. Sajátságos, hogy az ellenzék egész virulenciája Eötvösre volt irányozva.⁴⁸ A meddő vita 13 napig tartott – idegeit nagy izgalomba hozta – s ez ismét a gyomrára hatott. Étvágát elvesztette – nem tudott rendesen táplálkozni. – Az országgyűlés augusztus 4-ig tartott – Eötvös már nagyon ki volt merülve – kívánczolt Karlsbad után, melynek többszöri használata mindig igen jót tett neki. – Karlsbadban igen ismert, tisztelve szeretett személy volt. – Ismerte a karlsbadi vidék minden zugát – az utolsó évben, valamint általában kevesebbet érintkezett az emberekkel, úgy nem is tett oly nagy sétákat, mint máskor, s panaszkodott, hogy melle fáj, ha felfele megy. – De azt mindenki képzelődésnek tekinté. – Szeptember kezdetén Salzburgon át hazajött. Az aigani parkban fiát s barátit, kik vele voltak, körülvezette, figyelmeztetvén őket a legszebb pontokra s kilátásokra, visszaemlékezvén az 1849[-i] nyárra, melyet itt töltött. – Lelke és esze oly eleven volt – mint 21 év előtt. – Hazatérvén fáradhatlan szorgalommal vitte hivatalos dolgait – s alig múlt el nap, hogy nem adott volna kifejezést azon óhajlásának, bár csak tárgyalatnának törvényjavaslatai az egyetemről⁴⁹ s. a. t. A ház magát Karácsonyra elnapolván, Eötvös a Tanügyi Bizottságot január 4-re megjelenésre kérte meg. Azonban éppen az elnapolás napján rosszul kezdte magát érezni, úgyhogy szobájában kellett maradnia, melyből ugyan meg kétszer kiment a szabadba – de melyben egypár hét múlva végezte földi pályáját. –

Eötvös betegsége kezdetén érezte, hogy súlyos beteg lesz, s hogy meg fog halni. De azáltal nem volt lehangoltatva, sőt betegségének egész lefolyása alatt tanúsított magatartása jellemzi kitűnő szellemi s kedélyi tehetségeit. – Olvasott, olvasatott magának, figyelmét mindenre terjeszté ki, s minden, mi az országgyűlésen történt, valamint a porosz-francia háború eseményei rendkívül érdekelték. Még február 2-án délben érdeklő hallgatta az akkor Pesten székelt delegáció kebelébe[n] történt dolgokat. – Esmélete utolsó percig nem hagyta el, nem sajnálta, hogy életétől el kell válnia, többször ismételte, hogy két dolgot mégis szeretett volna elérni – fia további fejlődését, s 3. leánya fér[j]hezmenését⁵⁰ – rendelkezett temetése iránt, kívánván hogy Ercsibe[n] temessék el, s többször mondván, hogy nem akarja, hogy azok, kik haláláig kínozták, koporsója körül komédiázzanak.⁵¹ –

⁴⁶ Eötvös Ilona (1846-1925) férje Náray Lajos (1842-1905); Eötvös Jolán (1847-1913) férje Inkey István (1842-1905).

⁴⁷ Náray Tamás és Náray Lajos.

⁴⁸ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1870. évi költségvetésének vitája 1870. február 16-tól március 3-ig tartott. Vasárnap kivételével mindennap volt ülés. A tárgyat mindig felvették, de néhány alkalommal érdemi vitára nem került sor. Az 1869-dik évi ápril hó 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának jegyzőkönyve. II. kötet, Pest, Deutsch-féle könyvnyomda és kiadói-részvénytársaság, 1870. II. 204-240.

⁴⁹ Eötvös egyetemi reformprogramjának kifejtése „Egyetem” című kiadatlan fogalmazványában található: Magyar Országos Levéltár, P 834, I-34. ff.

⁵⁰ Eötvös Mária (1851-?) Ernst v. Plener felesége lett.

⁵¹ Trefort vádját alátámasztani látszik, hogy a képviselőház valóban kevésbé prominens s a költségvetési vitában magát ki nem tüntető 26 képviselővel vett részt az ercsi gyászünnepeken. Az 1869-dik évi ápril hó 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának jegyzőkönyve. III. kötet, Pest, Deutsch-féle könyvnyomda és kiadói-részvénytársaság, 1871. III. 120.

3. gr. Lónyay Menyhért – Trefort Ágostonnak, Buda, 1872. január 30.

Buda 30/1 872.

Kedves Barátom!

Köszönettel csatolom ide vissza megboldogult barátunkra vonatkozó jegyzeteid, melyeket mint láttad, s mint 2 dikán hallani fogod híven felhasználtam. – tartsd meg magadnak emlékéül annak hogy <annak> mit Eötvösről mondandó leszek, nagyrészt a te jegyzeteid után állítám össze, s így ha jó lesz az emlék beszéd annak te is részesse leszesz.

Sajnálom hogy időm nem volt jobbat írni, de legalább az az egy eltagadhatlan tulajdona lesz ezen beszédnek, hogy valójában szívből jö mind az mit rolla feledhetlen barátomról mondandók

őszinte régi hived

Lónyay Menyhért

Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Gángó Gábor